

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗ
ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Η Μυτιλήνη είναι τόπος γόνιμος, είναι τόπος της ελιάς, είναι τόπος πολιτισμού. Από εδώ προέρχεται ένας σημαντικός αριθμός πνευματικών ανθρωπών που με τη δραστηριότητά τους σημάδεψαν τη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Είναι πράγματι εντυπωσιακός ο αριθμός των λογίων και των λογοτεχνών που δημιούργησαν έργο χωρίς διακοπή από τον 18ο αιώνα και μετά, όπως επίσης και ο αριθμός των λογοτεχνικών περιοδικών που εκδίδονταν και συνεχίζουν ακόμη να εκδίδονται στη Μυτιλήνη. Και δεν πρόκειται εδώ μόνο για όσους λογοτέχνες έγιναν ευρύτερα γνωστοί με το έργο τους, αλλά και για όλους εκείνους τους λογίους που παρέμειναν περιορισμένοι στο πλαίσιο του νησιού και δεν αναγνωρίστηκαν, όπως άλλοι συντοπίτες τους. Η συνεχής προσφορά τους όμως, ξεχασμένη «στα παλιά τετριμμένα έντυπα, που κείτονται φύρδη μίγδην εδώ κι εκεί» εξασφάλισε και αποδεικνύει αυτήν την αδιάκοπη διάρκεια αλλά και τον πλούτο στην πνευματική παραγωγή της Μυτιλήνης¹.

Το ίδιο ισχύει και για τα απέναντι παράλια, για το Αϊβαλί όπως και για τα Μοσχονήσια. Η πολιτισμική παράδοση της Ακαδημίας των Κυδωνιών λειτούργησε μέσα στον χρόνο με πολλαπλούς τρόπους και έτσι, οι δύο αυτοί χώροι, σαν συγκοινωνούντα δοχεία, γέννησαν και ανέθρεψαν γενιές πνευματικών ανθρώπων, που πηγαينوέρχονταν για τις ανάγκες των σπουδών τους ή των οικογενειών τους από τον έναν τόπο στον άλλο, έγραψαν, δίδαξαν, δημιούργησαν σημαντικό έργο, μετακινήθηκαν προς διαφορετικές κατευθύνσεις και φανέρωσαν έναν αξιοθαύμαστο πνευματικό δυναμισμό σε πλήρη ανάπτυξη.

Πιο συγκεκριμένα και σε ό,τι αφορά ιδιαίτερα τη γενιά της εποχής του μεσοπολέμου, με τον κύκλο του Στράτη Μυριβήλη και τη δραστηριότητά του, η περίφημη «λεσβιακή άνοιξη» ή η «λεσβιακή αναγέννηση» συσπείρωσε στις περιοχές του βορειοανατολικού Αιγαίου, γύρω από την καλλιτεχνική

1. Κώστας Μίσσιος, *Μυτιληνιοί λόγιοι και λογοτέχνες. Συμβολή στην ιστορία της λεσβιακής γραμματείας, έκδοση Δήμου Μυτιλήνης, Εκδόσεις «Αστέριας», Μυτιλήνη 1994.*

κή και λογοτεχνική δημιουργία, ένα σημαντικό αριθμό πνευματικών ανθρώπων που γεννήθηκαν, έζησαν και έδρασαν στην περιοχή και συνέβαλαν στην πνευματική φυσιογνωμία της εποχής τους με ιδιαίτερο τρόπο και άποψη. Οι λογοτέχνες αυτοί, που εμφανίστηκαν δυναμικά την εποχή του μεσοπολέμου, γεννήθηκαν όταν η Μυτιλήνη ήταν ακόμα τουρκοκρατούμενη. Έζησαν την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας και τη μικρασιατική καταστροφή. Έζησαν το κύμα των προσφύγων ή υπήρξαν οι ίδιοι πρόσφυγες και αιχμάλωτοι. Είδαν με τα μάτια τους τις πατρίδες τους να χάνονται.

Επιχειρώντας κάποιες πρώτες γενικές αποτιμήσεις θα μπορούσαμε να πούμε ότι, στην πλειονότητά τους, οι συγγραφείς αυτοί δεν παρέμειναν στην περιοχή. Σχεδόν όλοι κάποια στιγμή της ζωής τους εγκατέλειψαν τη Μυτιλήνη και απορροφήθηκαν κατά κύριο λόγο από τα μεγάλα αστικά κέντρα, πρώτα από την Αθήνα και τον Πειραιά αλλά και από τη Θεσσαλονίκη. Άλλοι πάλι έφυγαν για το εξωτερικό, κυρίως στο Παρίσι και σε άλλες πόλεις. Διατήρησαν ωστόσο δεσμούς μεταξύ τους, άλλοι επέστρεψαν στη Μυτιλήνη, εργάστηκαν σε ντόπια περιοδικά έντυπα, άλλοι πάλι ξαναέφυγαν και τελικά στο σύνολό τους δημιούργησαν και διατήρησαν ένα πλούσιο δίκτυο λογοτεχνικών δρόμων επικοινωνίας που αποκαλύπτει όχι μόνο τους κοινούς δεσμούς, τις κοινές εμπειρίες, τις φιλίες και τις συνεργασίες αλλά και τις παράλληλες πνευματικές τους πορείες. Οι αναζητήσεις τους, κατά κύριο λόγο ελληνοκεντρικές, εκφράζουν γενικότερα τις τάσεις που χαρακτήρισαν την εποχή του μεσοπολέμου και τροφοδότησαν τη συζήτηση γύρω από ένα κεντρικό ζήτημα: το ζήτημα της ελληνικής ιδιοσυστασίας και της σχέσης της Ελλάδας με τη λαϊκή της παράδοση και με τη μεγάλη ευρωπαϊκή οικογένεια στο ξεκίνημα του εικοστού αιώνα².

Οι συγγραφείς του βορειοανατολικού Αιγαίου και κατά κύριο λόγο οι πεζογράφοι, θεωρήθηκε ότι με το έργο τους συγκρότησαν σχολή, τη λεγόμενη «αιολική»³. Θα είχαμε ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι πράγματι πρό-

2. Οι σχετικές απόψεις αρχικά διατυπώθηκαν με το έργο του Γιώργου Θεοτοκά *Ελεύθερο πνεύμα* (1929), που θεωρήθηκε το μανιφέστο της γενιάς του τριάντα και επανεικδόθηκε με την επιμέλεια του Κ. Θ. Δημαρά, *Εστία, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1998, 2002. Η συζήτηση συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του τριάντα και έφθασε στην πιο ολοκληρωμένη της μορφή με τον *Διάλογο για την ποίηση* μεταξύ του Γιώργου Σεφέρη και του Κωνσταντίνου Γσάτσου: βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές Α', γ'* έκδοση, Αθήνα, Ίκαρος 1974 και *Ένας διάλογος για την ποίηση*, επιμ. Λουκάς Κούσουλας, Αθήνα, Ερμής 1975· βλ. επίσης Δημήτρης Τζιώβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσεάς 1989.

3. Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη 1996, σ. 180 κ.εξ.

κειται για ομάδα που προήλθε από έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο με τις ιδιαιτερότητές του, που λειτούργησε και διαμορφώθηκε στο πλαίσιο μιας πολύ συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου με τις ιδιοτυπίες της και τις ρευστότητές της, έδωσε απάντηση στα ερωτήματα που γεννήθηκαν μέσα από τον πόλεμο, τη μικρασιατική καταστροφή, την εμπειρία της προσφυγιάς και του εκπατρισμού και, μέσα από αυτές τις προϋποθέσεις εξέφρασε εντονότερα κάποιες από τις κυρίαρχες τάσεις της λεγόμενης γενιάς του τριάντα. Το έργο της ομάδας, αυτό καθαυτό, τόσο ως ιδεολογική κατεύθυνση όσο και ως λογοτεχνική δημιουργία, πράγματι συνέβαλε σημαντικά στη διαμόρφωση της πνευματικής φυσιογνωμίας της περιόδου, αποκρυσταλλώνοντας τις αναζητήσεις της και κάποιες από τις ιδεολογικές της τάσεις, αλλά ολοκλήρωσε τον κύκλο του κατά τη μεταπολεμική περίοδο και δεν είχε επιγόνους. Το έργο της ομάδας διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε μέσα σε ένα ιδιαίτερο ιστορικό πλαίσιο και, με εξαίρεση ίσως τα βιβλία του πολέμου, βρήκε περιορισμένη ανταπόκριση στη μετέπειτα λογοτεχνική παραγωγή.

Πρόκειται δηλαδή για ένα πυκνό πλέγμα επαφών, κοινών διαδρομών, φιλίας και δημιουργίας που γεννήθηκε στο τέλος του 19ου αιώνα. Ο Στράτης Μυριβήλης, ψευδώνυμο του Ευστράτιου Σταματόπουλου, γεννήθηκε στην υπόδουλη ακόμη Σκαμιά της Λέσβου το 1890 και πήρε το απολυτήριό του από την Αστική Σχολή το 1903. Εκεί ο σχολάρχης Σπύρος Αναγνώστου, με το κιτρινισμένο δάχτυλό του πάνω στον ανοιγμένο ελληνικό χάρτη, έκανε περιπάτους πάνω από τα Βαλκάνια, στη Μικρασία και μέσα στις ελληνικές θάλασσες, περιπάτους αντάξιους της Μεγάλης Ιδέας.

Με την εικόνα αυτή ξεκινάει ο Μυριβήλης το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του *Απ' την Ελλάδα. Ταξιδιωτικά* και σημειώνει ότι ο δάσκαλός του ήταν από εκείνους «τους δασκάλους του υποδουλωμένου Γένους, που συντηρούσαν μέσα στην καρδιά των παιδιών την ιερή φωτιά της Μεγάλης Ιδέας, και ένοιωθαν τούτη την αποστολή σαν την πιο σπουδαία της καριέρας των και της παιδαγωγικής»⁴. Από τον Σεπτέμβριο του 1903 έως το 1909 ο Στράτης Μυριβήλης φοιτά στο γυμνάσιο της Μυτιλήνης και στο γυμνάσιο των Κυδωνιών. Κάνει σπουδές στην Αθήνα, το 1912 στρατεύεται ως εθελοντής και παίρνει μέρος στους δύο βαλκανικούς πολέμους, επιστρέφει στη Μυτιλήνη και παίρνει μέρος στη μικρασιατική εκστρατεία. Μετά την εκκένωση του Εσκι-Σεχίρ, καταφεύγει πρόσφυγας στη Θράκη και από εκεί επιστρέφει πάλι στη Μυτιλήνη το 1922. Θα παραμείνει στο νησί έως το 1932, οπότε και εγκαθίσταται οικογενειακώς στην Αθήνα.

4. *Απ' την Ελλάδα. Ταξιδιωτικά*, Αθήνα, Εστία 1954, σ. 11.

Ο Στρατής Δούκας γεννήθηκε το 1895 στα Μοσχονήσια και εκεί έβγαλε το σχολαρχείο. Τελείωσε το γυμνάσιο στο Αϊβαλί, όπου ήταν συμμαθητής με τον Φώτη Κόντογλου. Το 1912 παρακολούθησε μαθήματα στη Νομική Σχολή στην Αθήνα και συγκατοικούσε με τον Κόντογλου. Το 1915 ασχολήθηκε με λαογραφικές μελέτες στη Μυτιλήνη, μαζί με τον μυτιληνίο συγγραφέα και ζωγράφο Αντώνη Πρωτοπάτση. Υπηρέτησε τόσο στο μακεδονικό όσο και στο μικρασιατικό μέτωπο. Ίδρυσε στη Μυτιλήνη, με τον Στράτη Μυριβήλη, τον «Σύλλογο Μουσικών Τεχνών» και στην Αθήνα την «Εταιρεία Διακοσμητικής Τέχνης» μαζί με τον Κόντογλου και τον ζωγράφο Σπύρο Παπαλουκά. Εξέδιδε μαζί με τον Κόντογλου το περιοδικό *Φιλική Εταιρεία*⁵.

Ο Φώτης Κόντογλου, δραστήριος συμμετοχος της αιολικής πνευματικής κίνησης, γεννήθηκε στο Αϊβαλί την ίδια εκείνη χρονιά, το 1895⁶. Εκεί τελείωσε το γυμνάσιο και εκεί έβγαζε, μαζί με τους συμμαθητές του, το περιοδικό *Μέλισσα*. Έφυγε για σπουδές στην Αθήνα, έζησε για ένα διάστημα στη Γαλλία και την Ισπανία αλλά επέστρεψε στη Μυτιλήνη μετά το τέλος του πολέμου, το 1919, όπου ιδρύει τον πνευματικό σύλλογο «Νέοι άνθρωποι» και γίνεται πρόεδρός του. Στις συγκεντρώσεις του συλλόγου συμμετείχαν και κουβέντιαζαν για την τέχνη ο Στρατής Δούκας, ο Ηλίας Βενέζης και ο Πάνος Βαλσαμάκης⁷. Το 1922 ο Κόντογλου πήρε τον δρόμο της προσφυγιάς για την Αθήνα. Το έργο του, *Pedro Casas*, δημοσιεύθηκε το 1923 από τον φίλο και συμμαθητή του στο Αϊβαλί, Στρατή Δούκα, και κυκλοφόρησε στους αθηναϊκούς κύκλους, όταν στη λογοτεχνία επικρατούσε κλίμα απόλυτης παραίτησης και ζοφερής παρακμής, για να μιλήσει με ζωντάνια για έναν ισπανό κουρσάρο, για κυνηγούς θησαυρών και πειρατές, για ιστορίες όλες αντλημένες μέσα από λαϊκά βιβλία παλαιότερης εποχής. Η θρησκευτικότητα του Κόντογλου, ιδίως μετά από τις επισκέψεις του στο Άγιον Όρος, και η ενασχόλησή του ως ζωγράφου με την παραδοσιακή αγιογραφία τον οδήγησαν σε μια προσήλωση στη βυζαντινή παράδοση της ορθόδοξης Εκκλησίας και στην ταύτιση της παράδοσης αυτής με ό,τι θεωρούσε γνήσια ελληνικό.

Την ίδια πάλι χρονιά, το 1895, γεννήθηκε στην Αγία Παρασκευή της

5. Τάσος Κόρφης, «Στρατής Δούκας», *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, Αθήνα, εκδόσεις Σοκόλη, τ. Γ', 2^η 1996, σ. 322-324.

6. Το Αϊβαλί είχε τότε 30.000 κατοίκους, όλους Έλληνες, εκτός από τον διοικητή, τον δικαστή και τον τελώνη που ήταν Τούρκοι.

7. Γιώργος Δ. Παγανός, «Φώτης Κόντογλου», *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, τ. Ε', 2^η 1996, σ. 48-79.

Μυτιλήνης ο Κώστας Μάκιστος, ψευδώνυμο του Κώστα Παπαχαλαράμπους. Ήταν ένας από τους εταίρους της («λεσβιακής άνοιξης») και έκανε την πρώτη του δημοσίευση στην εφημερίδα *Σάλπιγξ*, της οποίας αρχισυντάκτης ήταν ο Μυριβήλης. Ο Ηλίας Βενέζης γεννήθηκε το 1898 στο Αϊβαλί και η μητέρα του είχε καταγωγή από τη Μυτιλήνη. Με την κήρυξη του πολέμου το 1914 κατέφυγε στη Μυτιλήνη, όπου και έκανε τις γυμνασιακές του σπουδές και όταν επιστρέφει στο Αϊβαλί, το 1919, γνωρίζεται με τον Κόντογλου. Με την καταστροφή του '22 η οικογένειά του πηγαίνει και πάλι στη Μυτιλήνη, ο ίδιος όμως πιάστηκε αιχμάλωτος και μόλις μετά από δεκατέσσερις μήνες κατορθώνει να φτάσει στο νησί, το 1923. Εκεί γνωρίστηκε με τον Μυριβήλη και τον κύκλο της «λεσβιακής άνοιξης». Από το 1932 εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα⁸.

Νεότερος ο Νίκος Αθανασιάδης, γεννήθηκε στη Μυτιλήνη το 1904, ανατράφηκε με οικοδιδασκάλους κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, ήταν γλωσσολογός και συνήθιζε να διαβάζει κυρίως ξένους συγγραφείς. Ο Κόντογλου και ο Μυριβήλης ωστόσο τον κατέκτησαν, χωρίς ποτέ να συμμετέχει ο ίδιος ενεργά στον λογοτεχνικό οργανισμό της «λεσβιακής άνοιξης». Παρενθετικά να σημειώσουμε εδώ ότι ανάμεσα στα πολλά έργα που μετέφρασε ο Νίκος Αθανασιάδης, αναφέρονται και έργα του Clément Lépидis (Κλεάνθης Τσελεβίδης)⁹, γόνου ελληνικής οικογένειας από τη Μικρασία, προσφύγων στη Γαλλία στις αρχές του εικοστού αιώνα¹⁰. Να σημειώσουμε επίσης ότι όλα τα μυθιστορήματα του Lépидis έχουν ιστορικό περιεχόμενο, με έντονο πατριωτικό και εθνικό χαρακτήρα και τοποθετούνται στο Αιγαίο, στην Κύπρο και στη Μικρασία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ήρωας του μυθιστορήματος *Le marin de Lesbos*¹¹ (*Ο Ναύτης από τη Λέσβο*), Έλληνας μικρασιάτης, που μια μέρα σαλπάρισε για να αφήσει την τελευταία του πνοή ανάμεσα στους ελεύθερους Έλληνες αδελφούς του¹². Τέτοιου τύπου εσωτερικές, δια-

8. Κώστας Στεργιόπουλος, «Ηλίας Βενέζης», *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, τ. Β', σ. 334-376.

9. Βαγγέλης Καραγιάννης, «Νίκος Αθανασιάδης», *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, ό.π., σ. 14.

10. Ο Clément Lépидis δεν έζησε ποτέ στην Ελλάδα, ούτε άλλωστε στη Μικρά Ασία, ούτε μιλούσε ελληνικά. Η εικόνα που είχε για τη χώρα της μακρινής του προέλευσης προέρχεται από την οικογένεια και από τα διαβάσματά του. Βλ. σχετικά, Ουρανία Πολυκανδριώτη, «Μνήμη και ταυτότητα. Παρατηρήσεις σε ορισμένα κείμενα της ελληνικής διασποράς στη Γαλλία, τον 20ό αιώνα», περ. *Σύγκριση / Comparaison* 13 (2002), 105-119.

11. Clément Lépидis, *Le marin de Lesbos*, Παρίσι, Seuil 1972.

12. Στο ίδιο, σ. 20, 26, 27. «Μολονότι η τοπική διοίκηση με έκανε Τούρκο, και μολονότι δεν ακολούθησα τους συμπατριώτες μου την ώρα της καταστροφής, η ιστορία δεν

κειμενικές διασυνδέσεις, συνταυτίσεις και πνευματικές επικοινωνίες χαρακτηρίζουν ευρύτερα τους συγγραφείς που κατάγονται από την περιοχή και είναι σηματοδεδειμένοι από την εμπειρία του πολέμου και του εκπατρισμού.

Ο Αντώνης Βουσβούνης γεννήθηκε το 1918 στην Κωνσταντινούπολη αλλά είχε καταγωγή από τη Μυτιλήνη. Μετακινήθηκε γρήγορα στην Αθήνα και είναι σε όλους γνωστή η σημαντική εκδοτική και συγγραφική του δραστηριότητα¹³. Χαρακτηριστική για την κινητικότητα του στην περιοχή και την κοσμοπολιτική του διάθεση και παιδεία είναι η περίπτωση του Κοσμά Πολίτη, ψευδώνυμο του Πάρη Ταβελούδη. Με καταγωγή από τη Μυτιλήνη και τις Κυδωνίες, γεννήθηκε στην Αθήνα το 1888 αλλά μεγάλωσε στη Σμύρνη, όπου είχε εγκατασταθεί η οικογένειά του. Το πάθος, η πίκρα και η ρομαντική νοσταλγία για τους τόπους και τις πατρίδες που χάθηκαν, για τα εφηβικά χρόνια, είναι έντονα σε όλο του το έργο. Όταν ο Γ.Π. Σαββίδης ρώτησε τον Κοσμά Πολίτη για ποιο λόγο στο μυθιστόρημά του *Στου Χατζηφράγκου* δεν αναφέρεται ούτε μια φορά το όνομα «Σμύρνη», εκείνος απαντά: «Για τους αγαπημένους νεκρούς του μιλάει κανείς συχνά χωρίς να τους ονομάζει, νοιώθοντας πως θάταν ασέβεια στη μνήμη τους να προσφέρει το όνομά τους»¹⁴. Ο Κοσμάς Πολίτης αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα λογοτέχνη της εποχής του μεσοπολέμου, που έζησε στον εξωελλαδικό χώρο, που βίωσε από κοντά τη μικρασιατική καταστροφή και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, που γνώρισε και αφομοίωσε θετικά και διοχέτευσε στο έργο του τόσο την αστική ζωή της Αθήνας όσο και την κοσμοπολιτική της Σμύρνης, καθώς και των μεγάλων ευρωπαϊκών κέντρων.

Επιχειρώντας έτσι μια πρώτη διάκριση που αντανακλά και γενικότερα τις ιδεολογικές κατευθύνσεις της πνευματικής ζωής εκείνης της περιόδου, διαπιστώνουμε μια προσήλωση που είναι περισσότερο ελληνοκεντρική. Σε αντίθεση με τους συγγραφείς εκείνους που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στη

μου άλλαξε το αίμα. Σήμερα λυτρώνομαι και έρχομαι να πάρω τις τελευταίες μου ανάσες στον τόπο σας, και από δω και μπρος τόπο μου».

13. Ο Αντώνης Βουσβούνης υπήρξε ιδρυτής και διευθυντής της εκδοτικής εταιρείας «Γλάρος» (1943-46). Το 1944 έγινε εκδότης του περιοδικού *Νέα Γράμματα* (β' περίοδος), συνεκδότης του περιοδικού τέχνης *Τετράδιο* (1945-1947) και του περιοδικού *Θέατρο*, μαζί με τον Μάριο Πλωρίτη και τον Θ. Κρίτα. Το 1960 ίδρυσε, μαζί με την Ελένη Βλάχου, τις εκδόσεις «Γαλαξίας» και παράλληλα και τις εκδόσεις «Κεραμεικός». Το 1973 ίδρυσε τη «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη» επανεκδίδοντας σημαντικά έργα της νεοελληνικής γραμματείας. Βλ. σχετικά Αλέξης Ζήρας, «Αντώνης Βουσβούνης», *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, τόμος Γ', Αθήνα 2006, σ. 8-10.

14. «Μια συνομιλία με τον συγγραφέα», στο Κοσμάς Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, Αθήνα, Εκδόσεις Α. Καραβία 1963, σ. ια'.

Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη και χαρακτηρίζονται, κάπως εντονότερα, από την κοσμοπολιτική τους παιδεία και διάθεση, όσοι προέρχονται από τη Μυτιλήνη και τις Κυδωνίες εμφανίζονται περισσότερο προσηλωμένοι στην παράδοση. Μεγάλωσαν σε ημιαστικά περιβάλλοντα και όχι σε πολυπολιτισμικά (όπως ήταν η Σμύρνη, αλλά και η Κωνσταντινούπολη), ενώ ο προσανατολισμός της παιδείας τους, αν κρίνουμε και από τους δασκάλους που πέρασαν τόσο από το γυμνάσιο της Μυτιλήνης όσο και των Κυδωνιών¹⁵, ήταν κατά βάση ελληνοκεντρικός και εθνοτικός. Πάνω σε αυτές τις βάσεις γαλουχήθηκε η μικρασιατική αυτή γενιά που πολέμησε για την ανόρθωση του ελληνισμού κατά τους βαλκανικούς πολέμους, που παρακολούθησε με πόνο τη μικρασιατική καταστροφή και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας και τελικά στράφηκε σε έναν ενδοσκοπικό πατριωτισμό, αναζητώντας με πάθος τα διακριτικά της ελληνικής συνείδησης και ιδιοσυστασίας στην ελληνική γη και στη λαϊκή παράδοση. Η γενιά αυτή ένιωσε βαθιά τι σημαίνει να χάνεις την πατρίδα σου και να απειλείται η ταυτότητά σου, γνώρισε τι σημαίνει μετοικεσία και προσφυγιά, αναζήτησε διεξόδους και διερεύνησε την έννοια της «ελληνικότητας» μέσα από τις σταθερές της ιστορίας, της λαϊκής παράδοσης και του ελληνικού τοπίου.

Οι κοινές ή παράλληλες πνευματικές πορείες που ακολούθησαν οι συγγραφείς, αρχικά επικεντρώνονται στην τραγική εμπειρία του πολέμου. Στο μεταίχμιο της εσωτερικότητας, του ημερολογίου αλλά και της βιωμένης μαρτυρίας κινούνται τα έργα που εκφράζουν κυρίως την τραυματική εμπειρία των βαλκανικών πολέμων, της μικρασιατικής καταστροφής, της προσφυγιάς και της αιχμαλωσίας. Το *Η Ζωή εν τάφω* του Μυριβήλη, Το *νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη και η *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα είναι τα γνωστότερα βιβλία πολέμου στη νεοελληνική γραμματεία. Υπηρετώντας ταυτόχρονα τη μνήμη και την ιδεολογία, τα έργα αυτά ξεχωρίζουν ιδιαίτερα για τον αντιμιλιταριστικό και αντιηρωικό τους τόνο και αποτέλεσαν πρότυπο για τη μετέπειτα εξέλιξη της ελληνικής πολεμικής λογοτεχνίας¹⁶. Δημοσιευμένα κατά το πλείστον σε συνέχειες, σε τοπικές εφημερίδες και περιοδικά πριν από το 1929, τυπώνονται αυτοτελώς και γίνονται ευρύτερα γνωστά από τη χρονιά αυτή και μετά.

Γενικά, η λογοτεχνική δημιουργία στη δεκαετία του τριάντα και με εφάπτηρο το *Ελεύθερο Πνεύμα* (1929) του Γιώργου Θεοτοκά, επιδίωξε μια βαθιά ανανέωση στην πνευματική ζωή του τόπου. Η ανανέωση σημειώθηκε τόσο

15. Κώστας Μίσσιος, *Μυτιληνοί λόγιοι και λογοτέχνες*, δ.π.

16. Παναγιώτης Μουλλάς, «Εισαγωγή», *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, τ. Α', Αθήνα 21996, σ. 67-69.

στην ποίηση που απελευθέρωσε τον στίχο και έφθασε ως τον υπερρεαλισμό, όσο και στην πεζογραφία, που άλλαξε μορφή, στόχους, προβληματική και περιεχόμενο. Η πεζογραφική δημιουργία άφησε πίσω της το διήγημα ως αφηγηματική μορφή συνδεδεμένη, κυρίως, με την παλαιότερη ηθογραφία, και ευνόησε κατά κύριο λόγο το μυθιστόρημα, τις ευρύτερες και πολυπρόσωπες αφηγηματικές συνθέσεις κατά τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Πρόκειται για μια «πεζογραφία προβληματισμού» που, σύμφωνα με αποτίμηση του Αντρέα Καραντώνη εκείνης την εποχής, σημείωσε εξαιρετική πρόοδο «ευρύνοτας απότομα τα πλαίσιά της, συγχρονίζοντας τα ζωντανά στοιχεία της παράδοσης, θάβοντας για πάντα τη δίχως κανένα περιεχόμενο συμβατική ηθογραφία, βαθαίνοντας το νόημα της κοινωνίας και αντικρίζοντας τον άνθρωπο δίχως πολλές προλήψεις, με βούληση αρκετά ελεύθερη κι αισιόδοξη, με ματιά ερευνητική και άφοβη, με πρωτοποριακή συχνά φαντασία, και προ παντός με το θερμό και το πολύχυμο εκείνο αίσθημα της ζωής»¹⁷.

Οι συγγραφείς του βορειοανατολικού Αιγαίου, μολοντί εκείνοι πρώτοι έδωσαν το στίγμα των νέων κατευθύνσεων, εκείνοι αναρωτήθηκαν για την ανθρώπινη μοίρα εμπρός στον βίαιο θάνατο και κυρίως εκείνοι έθεσαν εντονότερα το ζήτημα της πολιτιστικής φυσιογνωμίας του νέου ελληνισμού και της καλλιτεχνικής του δημιουργίας, ωστόσο παρέμειναν προσηλωμένοι στη βιωμένη εμπειρία της προσφυγιάς και του πολέμου και συνέχισαν να αντλούν από τα συλλογικά βιώματα της ιστορίας και της καθημερινής κοινωνικής ζωής στο αγροτικό περιβάλλον. Άλλοτε μέσα από το διήγημα (Στράτης Μυριβήλης), άλλοτε μέσα από το μυθιστόρημα (Ηλίας Βενέζης, Γαλήνη, 1939), εκείνο που κυριαρχεί είναι η λειτουργία της μνήμης και η αναπαράσταση της βιωμένης εμπειρίας, μέσα από ημερολογιακές και αυτοβιογραφικές αφηγηματικές μορφές, που δεν κατορθώνουν να πραγματοποιήσουν σύνθετες δομές και δεν ανταποκρίνονται στις μυθιστοριογραφικές επιδιώξεις της γενιάς.

Οι συγγραφείς του βορειοανατολικού Αιγαίου διεκδικούν ωστόσο στοιχεία της πρωτοπορίας, μέσα από το αισθησιακό πάθος για τη φύση (Φώτης Κόντογλου, Αντώνης Βουσβούνης), μέσα από τη δημιουργία ποιητικών συμβολισμών και υπαινικτικών αναφορών, μέσα από το αντιμιλιταριστικό τους πνεύμα, με την έξαρση του ατομικού ως διεκδίκηση της προσωπικής ελευθερίας και αξιοπρέπειας. Κυρίως όμως παρουσιάζουν μια σταθερή προσήλωση στο παρελθόν των παιδικών αναμνήσεων και βιωμάτων (Κοσμάς

17. Αντρέας Καραντώνης, «Η λογοτεχνία μας το 1935», *Τα Νέα Γράμματα Β'* (1936), 162-165· βλ. Mario Vitti, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα, Ερμής 1987, σ. 243.

Πολίτης: *Εοίκα*, 1937, Στον Χατζηφράγκου, 1963· Ηλίας Βενέζης: *Αιολική γη*, 1943) αλλά και μια έντονη στροφή στο ιστορικό παρελθόν (Στράτης Μυριβήλης, *Βασίλης ο Αρβανίτης*, 1934, τελική μορφή 1943), που φανερώνει τη βαθιά τους πίστη στην παράδοση και τους διακρίνει από τους ομοτέχνους τους του αστικού αθηναϊκού κέντρου. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι τρεις από τους πεζογράφους του κύκλου αυτού, ο Μυριβήλης, ο Κόντογλου και ο Βενέζης, χάρισαν στη νεοελληνική γραμματεία το τελευταίο και άγραφο ακόμη σε στίχους έπος, το έπος των κοντραπατζήδων. Η *Αιολική γη* του Βενέζη, ο *Βασίλης ο Αρβανίτης* του Στράτη Μυριβήλη και οι *Ιστορίες και περιστατικά κι άλλα γραψίματα λογής λογής* του Φώτη Κόντογλου παρουσιάζουν τις τελευταίες επικές μορφές του μικρασιατικού ελληνισμού¹⁸. Η προσήλωση αυτή στο παρελθόν, στον τόπο καταγωγής, στη ζωή της γενέθλιας πόλης, στην παιδική και εφηβική ηλικία αλλά και στην ιστορία συναντά κάποτε και κάποιες γενικότερες αντιστοιχες τάσεις της πεζογραφίας, έτσι όπως κορυφώνονται πια κατά το τέλος της δεκαετίας του τριάντα, σε μια περίοδο σημαδιακή, στις παραμονές του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου. Στα μυθιστορήματα και τα διηγήματα του Ηλία Βενέζη και του Στράτη Μυριβήλη, όσα γράφονται την εποχή αυτή, το σκηνικό της δράσης αναβιώνει ένα μακρινότερο παρελθόν και εκτυλίσσεται στα χωριά των συγγραφέων, σε χρόνο προηγούμενο της μικρασιατικής καταστροφής.

Ο Παναγιώτης Μουλλάς παρατηρεί ότι «ολόκληρος ο μεσοπόλεμος θέτει ένα πρόβλημα σχέσεων με τον χώρο. Περιπλάνηση, φυγή, ταξίδι, εκστρατεία, πορεία, μετανάστευση, προσφυγιά»¹⁹. Οι περισσότεροι συγγραφείς από τον κύκλο του βορειοανατολικού Αιγαίου, πράγματι ταξίδευαν συστηματικά στην ελληνική επικράτεια, κυρίως στα νησιά του Αιγαίου αλλά και στο εξωτερικό και προσέφεραν στη νεοελληνική γραμματεία πολλές σημαντικές ταξιδιωτικές σελίδες. Γράφει ο Μυριβήλης στα ταξιδιωτικά του: «Τι είναι αλήθεια ένα ταξίδι; Νομίζω πως δεν είναι τίποτ' άλλο παρά ένας ακόμα τρόπος για να εξερευνηούμε και να διαπιστώνουμε τις δυνάμεις που κατέχει η ψυχή και ο νους μας στο να ανταποκρίνεται συνθετικά στα φαινόμενα που αντικρύζει. (...) Έτσι ξαφνικά σε πιάνει καμιά φορά η λαχτάρα της φυγής. Είναι μια αίσθηση ορμητική, σαν βιολογικό υπόλοιπο από πανάρχαιες συνθήκες ζωής»²⁰, και στο *Γαλάζιο Βιβλίο*: «Η θάλασσα μας δίνει αυτήν την

18. Μίκης Ι. Κιτρομηλίδης, «Το τέλος μιας μεγάλης επικής παράδοσης», *Κείμενα*, Λευκωσία 1983, σ. 88-89.

19. Μουλλάς, *ό.π.*, «Εισαγωγή», σ. 65.

20. *Απ' την Ελλάδα. Ταξιδιωτικά*, σ. 123 και 231.

αίσθηση της φυγής. Τα σύνορά της με τη στεριά είναι μια απέραντη αποβάθρα για ένα ταξίδι που θα αρχίσει. Η ίδια η θάλασσα είναι κίνηση για φευγάλα»²¹. Για τον Ηλία Βενέζη η «αέναη κίνηση, η ακατάβλητη έλξη προς τη φωνή του ταξιδιού και της χίμαιρας» είναι η έλξη προς τη γνώση και είναι το δαιμόνιο του Αρχιπελάγου που την προκαλεί. Μια τέτοια έλξη έσπρωξε και τον Θεόφιλο Καίρη από την Άνδρο στο Παρίσι και από εκεί στο Αϊβαλί, όπου και δίδαξε στην Ακαδημία: «το θαλάσσιο πνεύμα, το αιγαιοπελαγίτικο ήταν που του φώναζε ακατάπαυστα στις μυστικές ώρες της μοναξιάς και του πυρετού: Γύρευε! Γύρευε! Γύρευε πάντα»²².

Στις περιπλανήσεις αυτές στόχος και κεντρική μέριμνα των συγγραφέων είναι η αναζήτηση της «ελληνικότητας» μέσα στο ελληνικό τοπίο και στα νερά του Αιγαίου. Εκκινώντας από το χαμένο όραμα της Μεγάλης Ιδέας και με τα μάτια καρφωμένα στους αδελφούς που ακόμα ζουν υπόδουλοι στις χαμένες πατρίδες, οι συγγραφείς της Αιολίδας προσανατολίστηκαν σε μια διαρκή και με πάθος αναζήτηση της εθνικής και πολιτισμικής τους ταυτότητας, έστρεψαν το βλέμμα προς τα νησιά του Αιγαίου και θέλησαν να διαμορφώσουν με το έργο τους, τόσο το ταξιδιωτικό όσο και το μυθιστορηματικό, μια νέα πολιτισμική μυθολογία και μια νέα γενεαλογία. Συγκροτείται έτσι μια λογοτεχνική γενιά που κυριαρχεί με τη δημιουργία της έως και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Γενιά του Αιγαίου, την αποκαλεί ο Πέτρος Χάρης και αναφέρει τους: Στράτη Μυριβήλη, Φώτη Κόντογλου, Ηλία Βενέζη, Γιώργο Σεφέρη, Γιώργο Θεοτοκά, Οδυσσέα Ελύτη, Αντρέα Καρναντώνη και άλλους²³. Ο Βενέζης ταξιδεύοντας, σημειώνει από την κουραστή του πλοίου: «πολεμούμε συχνά να καθορίσουμε τι είναι αυτό το πνεύμα του Αιγαίου που μας συνέχει, που το αισθανόμαστε μες στο αίμα μας, που το δοξάζουμε – μητέρα και λίκνο μας»²⁴. Το άνοιγμα προς τη θάλασσα, η αναζήτηση της ελληνικότητας στους συμβολισμούς που δημιουργεί το Αιγαίο γίνεται το αντίβαρο στο χωριό της ηθογραφίας και στο επίσης ηθογραφικό μικροαστικό περιβάλλον της πόλης. Ο Γιώργος Σεφέρης παρατηρεί ότι «γύρω στα 1930, τα πράγματα αλλάζουν. Εκείνο που χαρακτηρίζει τις αναζητήσεις των νέων, είναι ένα είδος νησιώτικης ιδιοσυγκρασίας. Οι ορίζοντες πλαταίνουν. Τα σκονισμένα δρομάκια και οι κάμαρες μένουν πίσω. Το

21. Το Γαλάζιο Βιβλίο, Αθήνα: Πυρσός 1940, σ. 17.

22. Ηλίας Βενέζης, «Το θαλάσσιο πνεύμα του Αιγαίου», *Νέα Εστία* 54, τχ. 626 (1 Αυγ. 1953), 1086-1087. Βλ. και «Απόγευμα του Αιγαίου», *Νέα Εστία* 57, τχ. 660 (1 Ιαν. 1955), 29.

23. «Η σημερινή γενιά του Αιγαίου», *Νέα Εστία* 57, τχ. 660 (1 Ιαν. 1955), 32-35.

24. Στις ελληνικές θάλασσες, [Αθήνα 1973], *Εστία*, σ. 134.

Αιγαίο με τα νησιά του, η θαλασσινή μυθολογία, το ταξίδι προς όλες τις κατευθύνσεις, είναι τα πράγματα που τους συγκινούν και προσπαθούν να εκφράσουν»²⁵.

Η νέα αυτή θαλάσσια μυθολογία συμπυκνώνει την πεμπτουςία του ελληνισμού μέσα στο γόνιμο και δαιμόνιο πνεύμα του Αρχιπελάγους και θα παραμείνει επίκαιρη ως και το τέλος της δεκαετίας του '50. Η θάλασσα γίνεται πηγή αυτογνωσίας αλλά και βιολογικής προέλευσης. Το φυσικό περιβάλλον στα κείμενα αυτά δεν είναι μόνο αισθητικής τάξης αλλά, με κάποιες περισσότερο ή λιγότερο έντονες αποχρώσεις, είναι και βιολογικής, είναι η αρχέγονη πηγή της ύπαρξης του ελληνισμού, η πηγή της ιστορίας και του πολιτισμού του. «Το τραγούδι των νερών ανεβαίνει από τους κάβους, βαθύ και γοητευτικό, όπως όλες οι πρωταρχικές φωνές της Δημιουργίας, που έρχονται από την Πηγή της Ζωής», γράφει ο Μυριβήλης²⁶: και στα ταξιδιωτικά του κείμενα σημειώνει για το ελληνικό τοπίο: «Η σάρκα μας, το μυαλό μας είναι από το ίδιο χρώμα, το πνεύμα μας είναι αυτό το γνώριμο αρχαίο πνεύμα, που ζωντανεύει και γονιμοποιεί επί 30 αιώνες την ιδέα αυτή της γης. Το αίμα που κυκλοφορεί μέσα στις φλέβες μας είναι από το Αιγαίο που την περιβρέχει, είναι από τις βροχές που ραπίζουν τα πολυχρώμα βράχια μας, και η ψυχή μας είναι συνθεμένη από τις ψυχές αμέτρητων προγόνων που έζησαν εδώ, αγάπησαν και μίσησαν με το δικό μας τρόπο επί χιλιάδες χρόνια»²⁷. Ο θαλάσσιος και νησιωτικός χώρος του Αιγαίου επιτρέπει την άμεση διασύνδεση του νέου ελληνισμού με την αρχαία μυθολογία και ιστορία ενώ παράλληλα, η άρρηκτη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας από την αρχαιότητα αποβαίνει μια από τις συνιστώσες του αιγαιακού συμβολισμού και ουσιαστικό στήριγμα πολιτιστικής ταυτότητας: «Η ελληνική γλώσσα, ο άνθρωπος, η θάλασσα... Για κοιτάξετε πόσο θαυμάσιο πράγμα είναι να λογαριάζει κανείς πως, από την εποχή που μίλησε ο Όμηρος ως τα σήμερα, μιλούμε, ανασαίνουμε, και τραγουδούμε με την ίδια γλώσσα», σημειώνει ο Γιώργος Σεφέρης και σαν παράδειγμα αναφέρει το ποιητικό έργο ενός φίλου του από τη Λέσβο, που δεν είναι άλλος από τον Οδυσσέα Ελύτη: «μονάχη έγνοια η γλώσσα μου στις αμμουδιές του Ομήρου», γράφει ο Ελύτης στο *Αξιον Εστ*²⁸ και στα στιγμιότυπά του από τον *Μικρό Ναυτίλο* γράφει για τη Μυτιλήνη: «Στα Μυστερνά, πρωί, ανεβαίνοντας τους ελαιώνες για το εκκλησάκι της Αγίας Μαρίας. Το βάρος

25. *Δοκίμες Α'*, Αθήνα, Ίκαρος ³1974, σ. 167-168.

26. *Πτερόντα. Χρονογραφήματα*, Αθήνα, Εστία 1964, σ. 49-50.

27. *Απ' την Ελλάδα. Ταξιδιωτικά*, σ. 126-127.

28. Αθήνα, Ίκαρος ¹³1980, σ. 28.

που νιώθεις να σου έχει αφαιρεθεί σαν αμαρτία ή τύψη και χωνεύεται από το χοντρό χώμα, λες και το τραβά η μεγαθυμία των προγόνων»²⁹.

Ο Οδυσσέας Ελύτης αναζήτησε επίμονα τη βαθύτερη αξία των λέξεων και τα σύμβολά του μέσα στο φυσικό θαλάσσιο τοπίο και η ποίησή του εκφράζει τη ζωτική αλληλεπίδραση της ψυχής και του θαλασσινού τοπίου του Αιγαίου. Υπάρχει ένα έντονο συλλογικό υπόστρωμα στο έργο του Ελύτη, το οποίο αναδύεται κυρίως μέσα από τους λυρικούς συμβολισμούς του Αιγαίου, από την άμεση επικοινωνία με τη φύση, από το άπλετο φως και τη ρωμαλέα υγεία. Την αίσθηση που δημιουργείται από την ποίησή του εκείνης της εποχής, κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, ο Γιώργος Θεοδοιάκης τη χαρακτήρισε «σα μυστηριακό ξημέρωμα στο Αιγαίο» και είναι ακριβώς στο σημείο αυτό που ο ποιητής συναντά τους πεζογράφους της γενιάς του και συμμετέχει στον συμβολικό τρόπο με τον οποίο αντίκρισαν το Αιγαίο και τα νησιά του.

Ο Γιώργος Σεφέρης, γεννημένος στη Σμύρνη και με συνείδηση εκπατρισμένου, τόσο λόγω των ιστορικών συνθηκών όσο και των επαγγελματικών του υποχρεώσεων, αντικρίζει πάντα με νοσταλγία στην ποίησή του τη γενέθλια γη και διαβάζει την ιστορία της μέσα από τη θάλασσα. Το 1935 ο Σεφέρης γράφει το ποίημα *Μυθιστόρημα*, που αποτελεί ορόσημο στην ιστορία της ελληνικής ποίησης. Εδώ ασχολείται με θέματα αρχαιολογικά, αναζητώντας την ελληνικότητα μέσα από τη σύζευξη του ελληνικού μύθου, της κλασικής Ελλάδας και της σύγχρονης ιστορίας. Η τραγική οδύσσεια του σύγχρονου ανθρώπου, στις είκοσι τέσσερις ενότητες του ποιήματος που απηχούν τις είκοσι τέσσερις ραψωδίες της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*, αποδίδεται με μια ποίηση αντιηρωική, αποσπασματική, σε κλασική λιτότητα. Στο θαλάσσιο συμβολικό σκηνικό της ιστορίας, τα λείψανα του παρελθόντος, ο κόσμος των αντικειμένων, τα αγάλματα και τα απολιθώματα της περασμένης ζωής, ισοπεδώνονται μπροστά στη διαρκώς απογοητευτική αναζήτηση μιας νέας μυθολογίας, μιας ιστορικής συνέχειας και μιας αυθεντικότητας που θα εξασφάλιζε την υπαρξιακή γαλήνη. Η οδύνη για τη μικρασιατική καταστροφή θεωρήθηκε ότι είναι το κλειδί για την κατανόηση του ποιήματος. Το *Μυθιστόρημα* εκφράζει τις πηγές της ιστορίας και την τραγικότητα της σύγχρονης ανυπαρξίας και αποτελεί «μια συνειδητοποίηση της ζωής και της τέχνης από τις πιο γενναίες που γνώρισε ο δυτικός πολιτισμός ανάμεσα στους δύο μεγάλους πολέμους»³⁰.

Ο αιγαιακός συμβολισμός, έτσι όπως προέκυψε μέσα από τη λογοτεχνική

29. *Μικρός Ναυτίλος (1970-1974)*, Αθήνα, Γκαρος 1985, σ. 103.

30. Mario Vitti, *ό.π.*, σ. 170.

δημιουργία του βορειοανατολικού Αιγαίου, διατηρείται ζωντανός ως και την μεταπολεμική εποχή και αποκτά ξεκάθαρες εθνοτικές και φυλετικές αποχρώσεις. Το πιο γόνιμο πνεύμα του ελληνισμού είναι «το δαιμόνιο του Αρχιπελάγους, το θαλάσσιο πνεύμα», γράφει ο Ηλίας Βενέζης στα 1953³¹, και ο Μυριβήλης σημειώνει: «Αυτή είναι η δύναμη της ελληνικής θάλασσας. Μετουσιωτική δύναμη, εξαγνιστική σαν τον μεγάλο έρωτα. Ο μεγάλος ηγέτης που θα μπορέσει πάντοτε να οδηγήσει ολόκληρη τη φυλή προς τη θάλασσα, θα είναι εκείνος που θα φέρει τη φυλή προς την αυτογνωσία της και την κατάκτηση της βιολογικής της συνείδησης»³². Είναι πραγματικά ατελείωτες οι σελίδες στις οποίες ο Μυριβήλης υμνεί τη θάλασσα με ποιητικό λυρισμό, όπου μιλάει για το θαύμα του Αιγαίου, για το αμέτρητο χαμόγελο του πελάγου³³. Στο έργο του, ωστόσο, τόσο στο λογοτεχνικό όσο και στην αρθρογραφία του, εμφανίζεται με ιδιαίτερη ένταση η έννοια της Φυλής που διαδέχεται την παλαιότερη έννοια του Γένους, ενώ η Μεγάλη Ιδέα μεταστρέφεται σε αναζήτηση της «ελληνικότητας» ή της «ελληνότητας»: «Απ' αυτόν τον λαό, την καθαρή ζύμη, που δεν ξύνισε μέσα της το ολοζώντανο κύτταρο της φυλής, θα ξαναχτίσουμε τη νέα Ελλάδα, τη γνήσια. (...) Μένει να καθοριστεί 'η ελληνότητα σαν περιεχόμενο της ζωής και της λογοτεχνίας μας'»³⁴.

Στις παραμονές του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου σε μια σειρά άρθρων που ο Μυριβήλης δημοσιεύει στη *Νέα Εστία* υποστηρίζει ότι η ελληνική φυλή, ως ενότητα με βιολογικές ρίζες μέσα στην κοσμικότητα του σύμπαντος θα διατηρήσει τη συνοχή της και θα εξασφαλίσει την εθνική και πολιτισμική της ενότητα, μόνο αν αντλεί από τη λαϊκή της παράδοση αποπέμποντας τόσο τον φαναριώτικο λογικωτατισμό όσο και τη μιμητική στάση προς την Ευρώπη. Για τη συνειδητοποίηση της ελληνικότητάς του ο Έλληνας πρέπει να αντλήσει από τον πατρογονικό του πολιτισμό, «από το αιώνια ζωντανό στοιχείο ζωής που κλείνει»³⁵, από τη γνησιότητα της παράδοσης, από τον «γνήσια αγράμματο λαό, που εξακολουθεί να μας απομένει ο μοναδικός θεματοφύλακας του εθνικού πολιτισμού, και να διατηρεί μέσα στη σοφή άγνοιά του όλα τα νήματα της φυλετικής μας συνέχειας»³⁶. Όσο για

31. «Το θαλάσσιο πνεύμα του Αιγαίου», σ. 1086.

32. «Ελληνική θάλασσα», *Ελληνική Δημιουργία* 10, τχ. 106 (1.7.1952), σ. 23-24.

33. Απ' την Ελλάδα. *Ταξιδιωτικά*, σ. 253.

34. Στράτης Μυριβήλης, «Εθνικά σύμβολα», *Νέα Εστία* 27, τχ. 318 (15 Μαρτίου 1940), 335.

35. Στράτης Μυριβήλης, «Η γνησιότητα στη ζωή», *Νέα Εστία* 27, τχ. 323 (1 Ιουνίου 1940), 662.

36. Στράτης Μυριβήλης, «Εθνικά σύμβολα», σ. 333.

τον ευρωπαϊκό πολιτισμό «είναι το ίδιο επικίνδυνος αν δεν ξαίρουμε να τον κεράσουμε και να τον κεραστούμε. (...) Το ξένο έργο είναι έτοιμο μα πρέπει να το κατακτήσεις, πρέπει να το κατανοήσεις και να το μετουσιώσεις οργανικά, και μόνο έτσι ο πλούτος του θα προστεθεί στο δικό σου πλούτο»³⁷. Μέσα στο πνεύμα αυτό ο Μυριβήλης θα υποστηρίξει ότι κάθε έργο τέχνης, προκειμένου να διατηρηθεί και να δικαιώσει την αξία του οφείλει να είναι εναρμονισμένο με το πνεύμα της φυλής που το δημιούργησε. Αλλιώς είναι προδοτικό και νόθο κατασκευάσμα³⁸. Με αυτήν την έννοια, χωρίς βέβαια να καταδικάζει ή να αποκηρύσσει ανοιχτά την επαφή με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, προειδοποιεί ωστόσο υπέρμετρα ότι η επαφή αυτή μπορεί να γίνει «θανάσιμο φαρμάκι» αν δεν συντρέχουν ορισμένες προϋποθέσεις που κυρίως έχουν να κάνουν με τον βαθμό αφομοίωσης των ξένων έργων. Γιατί πάνω απ' όλα στόχος μας πρέπει να είναι να «καλλιεργήσουμε την ελληνικότητά μας σαν συνθετική αρετή της φυλετικής μας προσωπικότητας»³⁹.

Σε γενικές γραμμές, οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι, λογοτέχνες και κριτικοί της γενιάς του τριάντα (Γιώργος Σεφέρης, Οδυσσέας Ελύτης, Γιώργος Θεοδοκάς, Άγγελος Τερζάκης, Αντρέας Καραντώνης, Κ.Θ. Δημαράς, Κωνσταντίνος Τσάτσος) επιδίωξαν σθεναρά να συνδυάσουν από τη μια πλευρά την αστική και κοσμοπολιτική εικόνα της Ελλάδας, που φιλοδοξεί να είναι εξωστρεφής, εκσυγχρονιστική, εφάμιλλη και ανταγωνιστική με την Ευρώπη και από την άλλη θεωρώντας ότι οι ίδιοι είναι οι συνεχιστές του δημοτικισμού, παρέμειναν προσηλωμένοι στη λαϊκή παράδοση και ανακάλυψαν νέες ανόθευτες αξίες και λαϊκές μορφές πολιτισμού, όπως εκείνες του Μακρυγιάννη και του Θεόφιλου. Ο λόγος του Μακρυγιάννη και οι ζωγραφιές του Θεόφιλου αποβαίνουν η κιβωτός της μεγάλης λαϊκής παράδοσης του ελληνισμού, μια γνήσια έκφραση πολιτιστικής μνήμης και ταυτότητας. Η κλασική αρχαιότητα, η βυζαντινή ορθοδοξία, ο λαϊκός πολιτισμός αλλά

37. Στράτης Μυριβήλης, «Η γνησιότητα στη ζωή», σ. 662.

38. «Πάνω στα γαλάζια φύλλα των κυμάτων είναι γραμμένη όλη η ιστορία και η μοίρα της φυλής μας. Αναπνέουμε με το μεγάλο ρυθμό της αναπνοής της. Κάθε έργο τέχνης που δεν έρχεται να το δροσίσει έστω και από μακριά αυτή η φρέσκια και αρμυρή ανάσα, κάθε έργο που απομακρύνεται από τη θάλασσα, απομακρύνεται από την Ελλάδα, αφού η θάλασσα είναι η ψυχή και η πλατειά συνείδηση της Ελλάδας. Και ένα έργο τέχνης που προδίνει τον τόπο και το λαό που το γέννησε, προδίνει την παγκόσμια συνείδηση, που δεν ανέχεται τα νόθα κατασκευάσματα και αποζητά σε όλα τη σφραγίδα της γνησιότητας» (Στράτης Μυριβήλης, «Ελληνική θάλασσα», *Ελληνική Δημιουργία* 10, τχ. 106, (1952), σ. 24).

39. «Η γνησιότητα στη ζωή», σ. 662.

και ο εκσυγχρονιστικός ευρωπαϊσμός είναι, για τους φιλελεύθερους διανοούμενους του τριάντα, οι βάσεις στις οποίες θα έπρεπε να στηριχτεί η νέα πολιτιστική ταυτότητα της ελληνικής κοινωνίας.

Ο κύκλος του βορειοανατολικού Αιγαίου παρέμεινε κυρίως προσηλωμένος στην ελληνική λαϊκή παράδοση, δεν προσέγγισε τα ευρωπαϊκά ρεύματα και αντιμετώπισε με επιφύλαξη τις ξενόφερτες πρωτοποριακές τάσεις. Ο κύκλος του βορειοανατολικού Αιγαίου θέλησε κυρίως να αναδείξει την εθνική ατομικότητα και ιδιοσυστασία υπηρετώντας τον δημοτικισμό, αναδεικνύοντας την ελληνική ιστορία, τη λαϊκή τέχνη και την παράδοση. Ελληνοκεντρικός, αιγαιοπελαγίτικος και αντιμιλιταριστικός, ο κύκλος αυτός θέλησε πάνω απ' όλα να υπηρετήσει την τέχνη μέσα σε ένα πνεύμα ανθρωπισμού και να διακηρύξει την πίστη και τον σεβασμό του στην αξία της ζωής, στην ατομική αξιοπρέπεια και στην πνευματική ελευθερία.

Ourania Polykandrioti

LITERARY ROUTES OF COMMUNICATION THROUGH THE NORTH-EASTERN AEGEAN

(SUMMARY)

This paper is a brief survey of writers whose origins are from Mytilene, Kydonies and the adjacent regions of the Asia Minor coast. The paper focuses on the itineraries which they followed, real and intellectual, the short ones but the more distant ones as well, to Greece, or to several European centres, as they were reflected in their works. The overall tone of their writing derives from the fact that their common experience was marked by a sense of disappointment associated with the failure of the "Great Idea", by the impossible recovery of the lost homelands, the captivity and the refugee condition, as well as by the constant need to preserve or define their identity.